

ІСТОРИЯ ТА ІСТОРИОСОФІЯ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

Я.Білас

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДІВ**

Андрей Шептицький - митрополит Греко-католицької церкви, належить до ключових постатей української історії першої половини ХХ ст. Його вплив на духовне та національно-політичне життя українців того часу, процеси кристалізації національної свідомості, а також на сферу практичної політики важко переоцінити. Життєвий шлях А.Шептицького є об'єктом незмінної уваги істориків, однак усе ж було б рано стверджувати про його повне та всебічне висвітлення. Однією з дискусійних проблем в історіографії залишається формування національно-політичних і релігійних поглядів майбутнього митрополита. Як відомо, А.Шептицький походив з полонізованого роду, процес його виховання та освіти відбувся в колі польської культури та національно-державницької традиції. Уже в дорослому віці він зробив свідомий вибір на користь української Церкви і нації. Причини та мотиви цього вибору вимагають ґрунтовного дослідження з урахуванням численних факторів, які його зумовлювали.

Окреслена проблема була вже предметом окремого дослідження польського історика Анджея Земби. Він, на підставі свідчень матері А.Шептицького та інших польських сучасників реконструював генезу рішення майбутнього Митрополита щодо зміни церковного обряду. А.Земба виділив наступні чинники цього рішення: ультрамонтанська релігійна формація, прищеплена матір'ю та утверджена видатними представниками орденів змартвихвстанців і єзуїтів; родинно-соціальна традиція; вплив політичних, національних і

суспільних поглядів середовища краківських консерваторів, а також самостійні висновки з перебування у Броцлавському університеті і загалом на польських землях у складі Пруссії. На цій підставі автор зробив висновок, що А.Шептицький прийняв своє рішення не через польські чи українські національні симпатії, а винятково з релігійних мотивів [Zięba A. A. W sprawie genezy decyzji Romana Szeptyckiego o zmianie obrządku // Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały.- Kraków, 1994.- S. 43–64].

На нашу думку, причини національного та релігійного вибору А.Шептицького потрібно шукати з урахуванням більшого числа чинників, серед яких прагнення повернутися до “віри батьків”, ідентифікація себе з юних років із “руською” національністю та бажання прислужитися їй, урахування реального стану українського національного руху в Галичині та обов'язку перед ним інтелігентних та освічених вихідців із давніх українських родів, які втратили первісну національну ідентичність, відігравали далеко не останню роль. Про це, зокрема, свідчить наступний період діяльності А.Шептицького вже як галицького митрополита. Мета цієї статті полягає в дослідженні формування національно-політичних і релігійних поглядів А.Шептицького з урахуванням вищезгаданих та інших факторів. Автор прагнув підсумувати положення сучасної української історіографії, а також спирався на пастирські послання самого А.Шептицького.

А.Шептицький походив із давнього українського роду, коріння якого простягаються до земських бояр – власників земельних угідь, що розташовувались у ХІІІ ст. між Перемишлем і Самбором. Після переходу в 1387 р. галицьких земель під владу Польщі Шептицькі протягом довгого часу неухильно дотримувалися східного обряду. Упродовж ХVІІІ ст. представники цього роду займали найвищі посади в ієрархії Греко-католицької церкви. Це були: єпископ Львівський Варлаам (1709–1715), єпископ Львівський та митрополит Київський Атанасій (1715–1746), єпископ Львівський та митрополит Київський Лев (1749–1779), єпископ Перемишльський Атанасій (1762–1779). Водночас у ХVІІІ ст. розпочався масовий перехід родини Шептицьких на латинський обряд. Уже перед першим поділом Польщі 1772 року двоє членів роду Шептицьких – полоцький єпископ Єронім і полоцький канонік Мартин належали до латинського духовенства. Графський титул Шептицькі отримали вже після прилучення Галичини до Австрії. Українське (“руське” за тодішньою термінологією) походження роду Шептицьких довів на основі

** © Білас Я., 2003

вивчення широкого геральдичного матеріалу Іван Шпитковський [Шпитковський І. Рід і герб Шептицьких // Богословія.- Львів, 1933.- Т. XL. Кн. 2.- С. 97-110].

Роман Олександр Марія Шептицький (згодом митрополит Андрей Шептицький) народився 29 липня 1865 р. у с. Прилбичах Яворівського повіту Галичини. Мати Романа графиня Софія (1837–1904) була дочкою відомого польського письменника Олександра Фредра. Талановита жінка знала кілька іноземних мов, займалася живописом. Батько – граф Іван Шептицький (1836–1912). Формування його особистості відбулося під знаком “Весни народів” 1848 року. Він жваво цікавився українською історією та культурою, збирав та зберігав у родинному архіві рукописні та друковані матеріали з історії уніатської церкви, підтримував відносини з такими видатними людьми XIX ст., як Михайло Куземський та Ізидор Шараневич. Вважаючи себе поляком, граф Іван Шептицький все-таки не зрікався свого “руського” походження. В сім’ї Шептицьких зберігалася пам’ять про предків – єпископів і митрополитів, портретами яких були прикрашені стіни родового будинку в Прилбичах.

Початкову освіту Роман здобував приватно вдома, складаючи кожних півроку відповідні іспити в польській гімназії у Львові. Восени 1879 р. він продовжив навчання в гімназії св. Анни у Кракові, яку з відзнакою закінчив у червні 1883 р. Під час навчання Роман Шептицький підписувався на книжках своєї бібліотеки українською мовою. В цей період у Романа визріло рішення про повернення до Греко-католицької церкви. Р. Шептицький з юних років виявляв нахил до священницького покликання. Навіть служачи в австрійській армії, він майже ніколи не пропускав богослужінь. Своім наміром вступити до монастиря оо. Василіян Р. Шептицький спочатку поділився з матір’ю. У 1882 р. папа Лев XIII розпочав реформу василіян, доручивши її Товариству Ісуса (єзуїтам). Початково ця реформа викликала протидію українського суспільства, яке побоювалося переведення ордену на латинський обряд та наступну його колонізацію.

Р. Шептицький не належав до людей, яким була потрібна кар’єра. Він був заможний і винятково інтелігентний. Ідея служіння Греко-католицькій церкві впливала в нього з переконання в місійній ролі, яку вона мала б відіграти і для українців, і для об’єднання християнських церков, а також із віри у власне покликання слугувати цим цілям [Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький // Ковчег. Збірник статей з церковної історії.- Львів, 1993.- Ч. 1.- С. 109-110].

Проти намірів Романа запротестував батько, який сумнівався у виваженості його рішення розпочати духовну кар’єру в такому молодому віці. Він також непокоївся, що єзуїти, знаючи про високий суспільний статус родини Шептицьких, а також про природну обдарованість молодого Романа, задумали використати його у власних цілях. Родина Шептицьких справді підтримувала відносини з “Ісусівцями”. З 1881 р. сповідником Софії Шептицької та її синів був о. Генрих Яцковський – член чину Ісусівців, який за дорученням Апостольської Столиці проводив реформу чину василіян. Г. Яцковський, переконуючи Романа перейти з латинського обряду на грецький, переслідував двояку мету. Як католик, він передбачав, що така подія сприятиме поширенню католицизму на Сході, а як поляк “надіявся, що з тим католицизмом пошириться на Схід польська культура й політичні впливи” [Бистрицький О. Як митрополит А.Шептицький під час II світової війни поширив папську юрисдикцію на увесь слов’янський схід // Ювілейний календар Рідна нива на переступний рік 1968.- Вінніпег, 1968.- С. 150]. Однак українські традиції роду виявилися сильнішими від впливу польського середовища, в якому виховувався майбутній митрополит.

Під тиском батька Р.Шептицький продовжив навчання на правничому факультеті Краківського та Вроцлавського університетів. У Кракові та Вроцлаві остаточно викристалізовується усвідомлення ним своєї приналежності до української нації. Про це, зокрема, свідчить той факт, що вступивши до польського молодіжного релігійного товариства “Соціетас Гозіана”, він подав у анкеті свою національність як “руську” [Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 9 (Окремі надходження), спр. 82/60а, арк. 7]. Краківське політичне й загалом інтелектуальне середовище було одним із головних чинників засадничого життєвого рішення Р.Шептицького про зміну обряду і вступу до ордену василіян. Краківські консерватори, як правляча в Галичині політична сила, визнавали національну життєздатність українства. У 1884 р. Р. Шептицький відвідував зібрання краківської консервативної еліти, які щочетверга відбувалися в домі посла до Галицького сейму Павла Попеля. В університеті він слухав лекції Міхала Бобжинського, Станіслава Мадейського.

У 1887 р. Р. Шептицький здійснив поїздку на Україну, де, зокрема, познайомився з Володимиром Антоновичем і Михайлом Грушевським. Особливий вплив на формування світогляду Романа мали розмови з В. Антоновичем, поляком за походженням, який

свідомо прийняв українську національну ідентичність та став одним із лідерів українського національного руху на Наддніпрянщині. У листопаді того ж року Р. Шептицький відвідав Москву, де познайомився з філософом Володимиром Соловйовим, погляди якого в цей час були близькими до філософії католицизму. Майбутній митрополит Андрей захопився ідеєю навернення слов'янського Сходу в лоно Вселенської Церкви [Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я // Науковий збірник Українського Вільного Університету.- Мюнхен, 1992.- Т. 15.- С. 37].

Перед початком духовної кар'єри Роман Шептицький здійснив дві подорожі в Рим (1886, 1888), де зустрічався з папою Левом XIII, який схвалив його рішення вступити до щойно реформованого чину отців василіян. 19 травня 1888 р. Р. Шептицький одержав у Ягеллонському університеті ступінь доктора наук у галузі права. На дев'ятий день після отримання докторату (28 травня 1888 р.) він, заручившись згодою сім'ї, вступив до монастиря василіян у Добромилі. Відбувши новиціат (інститут попередньої підготовки й апробації претендентів на членство в католицькому чернечому чині), який Роману з огляду на виваженість намірів скоротили зі статутних шести місяців до одного, він прийняв постриг та змінив світське ім'я Роман на духовне – Андрей. На зламі 80–90-х років XIX ст. Р. Шептицький студіював філософію, теологію і право у Кракові, Мюнхені та Відні. 22 серпня 1892 р. Перемишльський єпископ Юліан Пелеш висвятив Андрея Шептицького на священника. Здобувши у Кракові докторські звання з богослов'я і філософії, уже восени 1893 р. він зайняв у Добромильському монастирі посаду магістра новиціату. У 1896 р. о. Андрей став ігуменом монастиря св. Онуфрія у Львові, а в 1898 р. – професором догматичного та морального богослов'я василіянського монастиря в Кристинополі.

В останніх десятиліттях XIX ст. Греко-католицька церква як складова частина християнської організації постала перед потребою заново оцінити своє місце в політиці. Проголошення свободи віровизнання позбавило Церкву духовної монополії. Світогляд нових поколінь дедалі більше формували лібералізм та соціалізм – у політиці, позитивізм – у філософії, природознавство – в науці. Вироблення позиції католицької Церкви щодо нових політичних сил припало на понтифікат Лева XIII (1879–1903). В його енцикліках було засуджено лібералізм, соціалізм і демократичні свободи, піднесено провідне значення Церкви в подоланні соціальних протиріч, закликано створити міцні національні католицькі партії, які потім пропонували б

урядам свою підтримку за поступки для Церкви [Енцикліка его святейшества Папы Льва XIII “*Regrum novarum*” // Энцикліки его святейшества папы римского. 1891. 1981. 1991.- К., 1993.- С. 59-106].

У Галичині ці процеси мали свої особливості, що впливали зі специфіки національного руху. Якщо в європейських країнах носіями духовної та світської влади були різні суспільні прошарки, то для галицьких українців священницька ієрархія, охоплюючи протягом половини XIX ст. практично всю інтелігенцію, уособлювала одночасно як релігійний, так і національно-політичний провід, творила міцну основу впорядкованості світу. Наприкінці 80-х років XVIII ст. Греко-католицька церква в Галичині опинилася перед фактом кількісного зростання світської інтелігенції, яка прагнула поділити або й цілком перебрати її монопольне лідерство.

Щоб знайти своє місце в українському русі, Греко-католицька церква мусила передусім чітко сформулювати свою національну програму. Як відомо, у 60–70-х роках XIX ст. церковна верхівка, розчарована наслідками конституційних перетворень для українців, стала опертям для русофільської орієнтації. З поглибленням протягом наступного періоду кризи русофільства автоматично падали впливи церковної ієрархії, а безперервна полеміка між народовцями і русофілами навколо проблем національної ідентичності залучала до своєї орбіти духовенство, загрожуючи знищити Церкву як цілісну політичну силу.

Модернізація національно-політичної платформи Греко-католицької церкви припала на час митрополита Сильвестра Сембратовича (1882/1885–1898). Його виступ у Галицькому сеймі в 1890 р. на підтримку українсько-польсько-австрійського порозуміння (т. зв. “*нової ери*”) був свого роду “освяченням” Церквою положення про українську національну окремішність. Однак ця, без сумніву, ключова для визначення національно-політичної платформи Греко-католицької церкви в Галичині подія сама по собі ще не вирішувала проблеми місця Церкви в новій структурі національного руху. Більше того, по смерті митрополита С. Сембратовича та з падінням популярності створеного за підтримки Церкви Католицького русько-народного союзу, Греко-католицька церква в Галичині знову постала перед проблемою втрати своєї популярності як політичного чинника.

У 1899 р. Галицьку митрополію після смерті митрополита Сильвестра Сембратовича очолив колишній Станіславський єпископ Юліан Сас-Куїловський. Андрей Шептицький обійняв посаду Станіславського єпископа (єпископські свячення прийняв 17 вересня

1899 р. у Львові). Таке стрімке просування А.Шептицького на верхівку греко-католицької ієрархії викликало занепокоєння української громадськості. Вона надалі сприймала А.Шептицького як представника польської родини й побоювалася, що він використовуватиме своє становище і вплив для латинізації та полонізації Церкви. Такому переконанню сприяла й тогочасна позиція польських галицьких діячів. Вони не приховували свого задоволення церковною кар'єрою А.Шептицького, вважаючи, що матимуть при керівництві Греко-католицькою церквою “свого” представника [Докладніше про діяльність А. Шептицького як Станіславського митрополита див.: Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900.- Montreal & Kigston - London - Ithaca, 1999.- P. 131-134].

Аби розвіяти недовіру до своєї особи, А.Шептицький чітко формулював свої національно-політичні погляди в пастирських посланнях. Він наголошував, що вважає себе “українцем з діда-прадіда”. Чималу роль у своїх посланнях він відводив визначенню місця та ролі Греко-католицької церкви в тогочасному національно-політичному житті галицьких українців. А.Шептицький визнавав, що лідерство в українському русі поступово зосереджувалося в руках світської інтелігенції. Назагал він позитивно оцінював цей процес, вважаючи його природним, однак стверджував, що греко-католицьке духовенство, яке десятиліттями несло на собі тягар відповідальності за національні справи, і за нових обставин не повинна відмежовуватися від актуальних суспільних і політичних проблем, а навпаки – впливати на ці процеси в дусі християнської моралі [Шептицький А. Наша програма // Твори Слуги Божого митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи (2. VIII. 1899 р. – 7. IX. 1901 р.). Торонто, 1965. Т. I. [= Праці Українського Богословського Наукового Товариства. Т. XV].- С. 21-22].

А.Шептицький визначив поняття патріотизму. На його думку, християнин повинен передусім “любити свою родину і свою Батьківщину”, самовіддано працювати для суспільного добра. А.Шептицький був прихильником національно-демократичної течії в українському русі та противником москвофілів. Водночас він застерігав від небезпеки партійних розбіжностей й закликав до консолідації суспільства в ім'я національного поступу. Першочерговими завданнями українського національного руху в Галичині він вважав піднесення наукового та освітнього рівня

суспільства, розвиток національної промисловості та торгівлі [Шептицький А. Перше слово пастиря // Твори...- С. 1-19]. Важливе завдання Церкви А.Шептицький вбачав у формуванні мовної культури народу. На його думку, священники, вживаючи українську мову в богослужіннях, таким чином сприяли патріотичному вихованню [Шептицький А. Правда віра // Твори...- С. 50-77]. Усі пастирські листи А.Шептицький писав українською літературною мовою (крім листа “До моїх любих гуцулів”, написаного на діалекті). За короткий час свого єпископства А.Шептицький сприяв заснуванню товариства “Просвіта” в Станіславі. Також він закупив площу та розпочав будівництво греко-католицької семінарії в Станіславі, заснував дієцезіальну бібліотеку, передавши в її користування понад 4 тис. книг з власного зібрання.

У 1900 р. А.Шептицький обійняв посаду митрополита Галицького. Під час інтронізації 12 січня 1901 р. у Львові він сказав: “Різні люди всіляко можуть думати та говорити про мене. Але я хочу, щоб всі це знали і розуміли, що коли я обіймаю становище митрополита руського, то я ним хочу бути і ним буду” [Цвенгрош Г. Апостольський престол і митрополит Андрей Шептицький.- Львів, 1991.- С. 19]. На посаді митрополита А.Шептицький послідовно реалізовував програму перетворення Греко-католицької церкви з “національного провідника” в “духовний і моральний авторитет українського суспільства”. У пастирському листі до галицького духовенства він накреслив програму своєї діяльності: “Коли маю зробити щось для Церкви і народу, то значить, що маю виконати такі діла, які служили б для Церкви і народу і пізнішим поколінням; працю для будучности вважаю за річ сто разів важнішу – як усе, що можна зробити для теперішньої хвилини” [Шептицький А. Про достоїнство й обов'язки священників // Твори...- С. 186]. Як митрополит Греко-католицької церкви, А.Шептицький запровадив в українську політику, розбурхану емоціями на ґрунті відносин з поляками, конструктивне інтелектуальне начало, системне розуміння завдань національного руху, почуття національного обов'язку і відповідальності за прийняті рішення і вчинки.

Особливу місію Греко-католицької церкви А.Шептицький вбачав у поєднанні християнського Сходу і Заходу. Він був провідником українського екуменізму ХХ століття, наслідуючи таким чином митрополитів Вельямина Рутського і Петра Могили. А.Шептицький поділяв присутню у програмах українських політичних партій у Галичині тезу про соборність українських земель як

необхідну передумову забезпечення вільного національного розвитку. Він вважав, що саме Греко-католицька церква покликана відіграти провідну роль у процесі об'єднання українських земель і що всі віруючі українці повинні насамперед об'єднатися в рамках Київського патріархату. Додамо також, що унійна екуменічна діяльність А.Шептицького не обмежувалася теренами України, а обіймала весь Схід, починаючи від найближчих сусідів – Росії та Білорусі.

Своє головне покликання митрополит А.Шептицький вбачав у вихованні українського кліру, спроможного реалізувати місію Греко-католицької церкви як щодо українського національного руху, так і в площині екуменізму. Це мав бути священник, повністю відданий Богові, Церкві та українському народу, який виборював свою незалежність. Він не міг замикатися у своїй парафії, а повинен був цілковито єднатися зі своїм єпископом у любові до Бога та свого народу й бути здатним пожертвувати для них своїм життям.

Таким чином, формування національно-політичних і релігійних поглядів А.Шептицького відбувалося під впливом наступних чинників: традиція давнього українського роду Шептицьких, які неодноразово давали Греко-католицькій церкві вищих достойників, прагнення повернутися до “віри батьків”, ідентифікація себе з “руською” нацією та бажання прислужитися їй, розуміння обов'язку вищих українських денационалізованих верств повернутися до виконання своїх обов'язків перед народом (на взір Володимира Антоновича), глибоке релігійне виховання, прагнення служити ідеям екуменізму та віра в місійність у цьому аспекті Греко-католицької церкви. На формування політичного світогляду митрополита неабиякий вплив мало середовище краківських консерваторів. Обійнявши посаду греко-католицького митрополита, А.Шептицький чесно й самовіддано виконував свої обов'язки, слугуючи Українській Церкві та народу. Завдяки цьому йому швидко вдалося подолати упередження щодо своєї особи з боку діячів українського національного руху.

БОРІТЬБА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЗІ СТАРООБРЯДНИЦТВОМ У 50-60-х РОКАХ ХІХ ст. (на прикладі Харківської губернії)**

Історія російських старообрядців, які мешкали в Україні, а також питання про основні методи й особливості боротьби влади з представниками цієї своєрідної етноконфесійної групи та шляхи їх пристосування до умов, що слалися в Російській імперії у середині ХІХ століття досі залишається малодослідженою темою. Отже, можна говорити про наукову актуальність визначеної проблеми.

З огляду на це завданням даної статті є висвітлення низки заходів духовної і світської влади, які широко застосовувалися у боротьбі проти старовірів у середині ХІХ століття, спроба побудувати схему взаємодії різних державних установ, що займалися вирішенням розкольницьких справ на губернському рівні.

Джерельною базою дослідження стали матеріали фондів Харківського генерал-губернатора та Харківської духовної консисторії, які зберігаються у Державному архіві Харківської області. Це – рапорти парафіяльних священників, журнали Харківської духовної консисторії, постанови та циркулярні листи міністра внутрішніх справ, листування генерал-губернатора та губернатора з різноманітними установами з приводу вирішення справ старовірів; річні відомості про кількість старообрядців; піврічні відомості про просування справ розкольників у судових інстанціях губернії та ін.

Характеристику заходів боротьби з розколом та законодавчого оформлення державної політики щодо старообрядців містить праця М.Нікольського „Історія російської церкви”, а також періодичні видання другої половини ХІХ – поч. ХХ століття: „Миссионерское обозрение”, „Исторический вестник”.

У сучасній російській історіографії серед перших спроб комплексного осмислення державно-церковних відносин другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. помітне місце посідає монографія О.Єршової „Старообрядничество і влада”. Проте, більша частина цього

* Голдіна С.О. – аспірантка кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

** © Голдіна С.О., 2003